16

K otázce podmíněnosti slaďování rodiny a zaměstnání individuálními a strukturálními faktory

Věra Kuchařová

Addressing the Question of Affectability of the Reconciliation of Work and Family by Private and Societal Factors

Present analyses of fertility development and its determinants point to the important role of successful work-life balance. This topic has become very frequent as it concerns not only family behaviour but also other connected spheres. Reconciliation of work and family is understood, among others, as a complex family policy measure. Nevertheless, there is a question to what extent a successful work-family balance is really determined by structural and institutional influences that may be controlled by political measures. This article endeavours to contribute to the discussion about this question by reflection on interrelations between societal and subjective determinants of work-life balance.

Keywords: work-life balance, fertility, family regime, family policy

V souvislosti s problematikou propojení rodinných a profesních aspirací jedince a problematikou sociální determinace natalitního chování je často diskutovaná otázka o vzájemném vztahu různých zde působících faktorů – osobních, subjektivních na straně jedné a institucionálních a strukturálních na straně druhé. Tyto vlivy se střetávají a ovlivňují volbu strategií při harmonizaci rodinného a profesního života, která je jedním z předpokladů naplnění rodinných plánů. K porovnání podmíněnosti slaďování rodiny a zaměstnání jsou v tomto

příspěvku využita mezinárodní data, zaměřená především na reflektované napětí mezi těmito sférami a na vybrané individuální determinanty tohoto napětí (GGS 2005, EQLS 2007).

Výběr tématu příspěvku byl inspirován diskusemi o roli a možnostech opatření rodinné politiky ve prospěch zvýšení porodnosti. V protikladu k nejisté efektivitě finančních nástrojů podpory rodin[1] dnes stojí v popředí zájmu kombinace rodiny a zaměstnání jako komplexnější nástroj (nejen) rodinné politiky, reagující na soudobé reálné životní podmínky i zájmy lidí (srv. Esping-Andersen, 2002; Kocourková, 2007). Východiskem tohoto přístupu je fakt, že zatímco dříve existovala mezi zaměstnaností žen a porodností nepřímá úměra, v moderních společnostech naopak vyšší ekonomické zapojení žen koreluje s vyšší porodností. Nelze však hovořit o příčinné závislosti. Země s vyšší zaměstnaností žen a porodností lze charakterizovat znaky, které obojí podporují, např. větší genderová rovnost ve skandinávských zemích (kde ale lidé např. deklarují vyšší plánované počty dětí). Na druhou stranu existují země s průměrnou porodností, kde se do velké míry udržuje tradiční dělba rolí mužů a žen (srv. Gauthier, Philipov, 2008) a napětí mezi rodinou a zaměstnáním není tak bolestivým problémem. Důležitou otázkou při hledání nástrojů podpory slaďování rodiny a zaměstnání je, nakolik je řešení vztahu mezi rodičovskými a profesními (příp. dalšími osobními) aspiracemi a cestami jejich naplnění záležitostí soukromou a nakolik záležitostí společnosti, vlády (Edlund, 2007; Gershuny, 2003). S tím souvisí otázka, nakolik je možné úspěšné slaďování ovlivňovat na úrovni (celo)společenské (veřejné) a nakolik ponechat rozhodování na individuální (soukromé) úrovni.

Co vypovídají výběrová šetření o reflexi napětí mezi rodinou a zaměstnáním

Mezinárodní výběrová šetření používají ke zjišťování subjektivní reflexe prožívaného napětí mezi rodinou a zaměstnáním baterii otázek zjišťujících jednak, jak se pracovní vytížení promítá do plnění rodinných povinností, a jednak, jak neplacená práce pro rodinu ovlivňuje výkon zaměstnání. Respondent má uvést, jak často za dané období (obvykle předchozí tři měsíce) zažil situace, popsané následujícím způsobem: A. Přišel/la jsem domů z práce příliš unavený/á na to, abych ještě dělal/a domácí práce, které je potřeba udělat; B. Bylo pro mě obtížné plnit rodinné povinnosti z důvodu množství času, který jsem trávil/a v práci; C. Kvůli domácím pracím, které jsem dělal/a, jsem přišel/la do práce příliš unavený/á na to, abych mohl/a dobře pracovat; D. Bylo těžké se soustředit na práci kvůli rodinným povinnostem. Odpovídat je možno výběrem ze čtyřstupňové škály: 1. několikrát týdně, 2. několikrát za měsíc, 3. jednou nebo dvakrát za měsíc a 4. nikdy. V šetření Second European Quality of Life Survey (EQLS 2007) bylo zjištěno, že v zemích EU15 lidé pociťují tenzi mezi dvěma hlavními životními oblastmi méně intenzivně, než lidé z nových členských států přistoupivších v letech 2004 a 2007 (hlavně zemí střední a východní Evropy) a tito zase méně než obyvatelé dnešních kandidátských zemí[2] (srv. tab. 16.1).

[1] Nejistou efektivitu finančních nástrojů ukazují jak rozdílné názory veřejnosti (srv. Haberlová, 2002), tak nejednotné názory odborníků (Vienna Yearbook of Population Research, 2008).

[2] Chorvatsko, Makedonie, Turecko.

Tab. 16.1 – Ukazatelé napětí mezi rodinou a zaměstnáním ve vybraných zemích Evropy: podíl respondentů prožívajících danou situaci nejméně několikrát měsíčně (%)

	A – unaven/a z práce	B – dlouhá pracovní doba	C – mnoho domácí práce	D – obtížné soustředění na práci
Země EU 15	45	26	-	11
NČS 12	59	41	-	16
KS 3	64	50	-	31
ČR – EQLS	58	38	-	9
ČR _ GGS	49	31	9	8

Poznámky: V EQLS otázka zněla, jak často nastávala daná situace za poslední rok, v GGS zněla, jak se to stávalo v posledních třech měsících.

NČS = nové členské státy EU, KS = kandidátské státy EU.

Pramen: EQLS 2007; GGS 2005.

V souladu s poznatky jiných analýz (Edlund, 2007)[3] data ilustrují rozdíly podle ekonomické vyspělosti země, jinými slovy, stupně modernizace společnosti. Obecně převládá jako zdroj napětí vytížení v zaměstnání. Opačný směr podmíněnosti je častější v méně vyspělých zemích (J. Edlund nachází nejvýraznější vliv domácích povinností na tenzi mezi rodinou a zaměstnáním v zemích Latinské Ameriky).

Determinanty slaďování rodiny a zaměstnání

Ukazatele, které odlišovaly sledované různě vyspělé země, však nebyly jen indikátory, jako je bohatství společnosti (HDP), sociální diferenciace (příjmová nerovnost) či míra (ne)zaměstnanosti. Důležité jsou také ty, které ilustrují rodinnou a sociální politiku země a politiku rovných příležitostí. Souhrnně bývají označovány jako „family regime “ nebo „family welfare“. Odlišnostmi „family regime“ lze do značné míry vysvětlit rozdíly ve zvládání rovnováhy rodiny a zaměstnání mezi zeměmi obdobně vyspělými (modernizovanými) a také odlišnou míru porodnosti v nich.

Mezinárodní srovnání však také ukazují, že závislost mezi úspěšností slaďování rodiny a zaměstnání a úrovní modernity společnosti, stejně jako charakterem „family regime“ není jednoznačná. Obdobně různé kombinace typů sociálního státu a rodinné politiky nevedou ke stejnému „typu“ rodinného chování. Evropské regiony lišící se ve welfare state a mírou porodnosti (skandinávský, západoevropský, jihoevropský, anglo-saský, střední a východní Evropa) jsou uvnitř v různé míře ve sledovaných jevech diferencované (Edlund, 2007; Gauthier, Philipov, 2008). Např. mezi zeměmi západní Evropy vykazují Rakousko a Švýcarsko menší nesoulad rodiny a zaměstnání než severské země, včetně těch v tomto směru nejvíce úspěšných (Dánsko a Finsko). Samy severské státy dosahují rozdílné výsledky. Země z různých regionů vykazují naopak společné rysy. Např. ČR a Švédsko se velmi podobají v podílu lidí úspěšně zvládajících slaďování rodiny a zaměstnání a blízko k nim má i Francie (s velkorysou rodinnou politikou) i liberálně orientovaná Velká Británie.

[3] J. Edlund použil metododu „latent class analysis“ pro vytvoření typů (clusterů) podle míry zvládání napětí mezi rodinou a zaměstnáním, k nimž se podle ní přiřazovaly země z celého světa (celkem 29).

Obdobné výsledky lze zjistit z dat projektu Genarations and Gender Survey (GGS; obr. 16.1 a 16.2). Obrázek 16.1 ukazuje, že kulturně i společensko-ekonomicky odlišná Gruzie se markantně odlišuje od ostatních zemí pouze z hlediska vlivu času stráveného v zaměstnání, zatímco z hlediska míry fyzické či psychické náročnosti zaměstnání vykazuje obdobný vztah jako nejvyspělejší ze sledovaných zemí – Francie. Celkové nerovnosti mezi zeměmi jsou nižší, než by se očekávalo.

Rozdíly jsou markantnější, když porovnáváme podíly těch, kdo pociťují napětí mezi rodinou a zaměstnáním častěji, podle položené otázky až několikrát týdně – obr. 16.2. Podíly jsou však podstatně nižší, a to zřetelněji ve vyspělejších zemích (ČR a Francie). Podmínky ve vyspělejších zemích jsou tedy harmonizaci rodiny a zaměstnání příznivější v tom smyslu, že snižují vyhraněnost napětí mezi oběma sférami, nedokáží ho ale celkově eliminovat výrazněji než země méně vyspělé. Jedním z důvodů je pravděpodobně intervenující vliv dalších faktorů.

Obr. 16.1 – Míra napětí mezi aktivitami pro rodinu a zaměstnáním ve vybraných zemích (podíl respondentů v %, kteří zažívají danou situaci minimálně několikrát měsíčně)

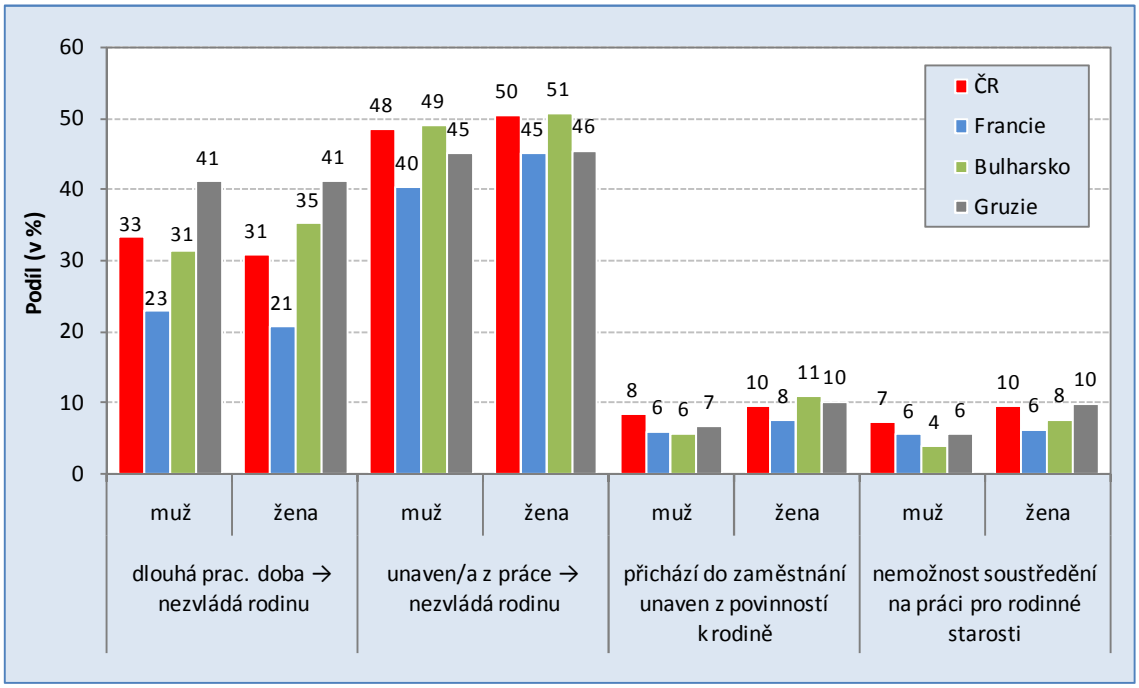

Pramen: Databáze GGS.

Obr. 16.2 – Míra napětí mezi aktivitami pro rodinu a zaměstnáním ve vybraných zemích (podíl respondentů v %, kteří zažívají danou situaci několikrát týdně)

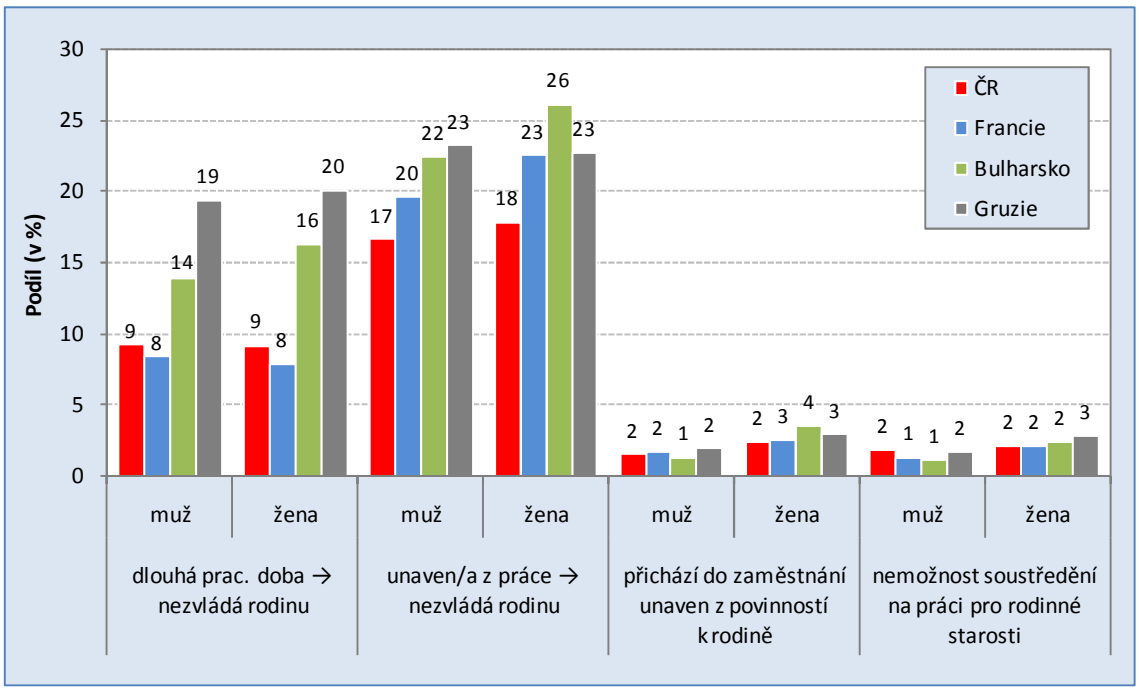

Pramen: Databáze GGS.

Uvedená nejasná, nepřímá a nejednoznačná souvislost úspěšnosti slaďování rodiny a zaměstnání s „family regime“ poukazuje především na to, že je třeba do analýzy faktorů, které ji ovlivňují, zahrnout též vlivy společensko-kulturní (vliv tradice v rodinných vztazích[4], míra individualizace aj.) a individuální (v jejich komplexu). Nelze ovšem opominout i to, že v různých socio-kulturních kontextech (jimiž se země liší) mohou lidé prožívat napětí mezi aktivitami pro rodinu a v zaměstnání odlišně. To může znamenat i metodologický problém, který se ukázal zejména na českých datech. Spočívá v tom, že se zde pracuje s deklarovaným, tedy subjektivním hodnocením míry slaďování rodiny a zaměstnání. Analýza příslušné otázky poukazuje na vzájemnou souvislost subjektivních výpovědí o aktuální životní situaci (spokojenosti se zaměstnáním, subjektivní chudoby, ale i materiální deprivace) s ukazatelem napětí mezi plněním rodinných a profesních rolí. Korelace těchto ukazatelů jsou výrazně silnější než korelace napětí s ukazateli profesního statusu a rodinného zázemí. Hodnocení napětí mezi postavením v rodině a v zaměstnání může tedy být součástí celkového životního postoje a nemusí tolik odrážet objektivní situaci, vč. jejích externích determinant. R. Crompton a C. Lyonette (2006) poukazují na další aspekt výkladu zde analyzovaných otázek, a to, že prožívanou míru napětí mezi rodinou a zaměstnáním může ovlivňovat míra souladu mezi postoji k partnerské dělbě práce a jejími reálnými projevy.

Řada komparativních analýz zdůrazňuje mezi individuálními vlivy kromě pohlaví, věku a vzdělání dále jak ty, které patří do sféry práce, tak faktory rodinného zázemí. J.Edlund (2008) sleduje roli pracovní doby, socioprofesního statusu, počtu dětí v domácnosti (ve věku do tří let),

[4] To se týká nejen vztahu mezi manžely, ale také soužití a vzájemné výpomoci v širší rodině.

pracovní dobu partnera (plný nebo částečný úvazek)[5]. R. Crompton a C. Lyonette (2006) analyzují téměř totožné faktory, ale zvláštní pozornost věnují partnerské dělbě práce v domácnosti a postojům k genderovým nerovnostem. Také v ČR hrají tyto faktory významnou roli, jejich vliv však není tak signifikantní, jak by se dalo očekávat. Především nebyl očekáván tak malý vliv pohlaví, ale to ČR od řady zemí neodlišuje (tento vliv je markantnější tam, kde se genderově méně liší pracovní charakteristiky, jako např. pracovní doba)[6]. Rozdíly (nevelké) mezi muži a ženami se nezdají být adekvátní genderovým nerovnostem a rozdělení rolí v domácnosti. Vliv dělby práce může zdánlivě snižovat její proměnlivost v průběhu rodinného cyklu. Statisticky významnější je podmíněnost věkem a částečně i vzděláním, naopak méně diferencuje odlišný socioprofesní status. Mezi čtyřmi srovnávanými zeměmi je vliv statusu a vzdělání v ČR nejnižší. Rozhodující význam má všude délka pracovní doby a míra spokojenosti s charakteristikami zaměstnání (pracovní podmínky, výdělky). Důležité charakteristiky fáze rodinného cyklu (počet a věk závislých dětí) hrají proti nim menší roli.

Subjektivně reflektovaný vliv podmínek a charakteru zaměstnání (zjištěný analyzovanou baterií otázek) je konzistentní s poznatky o diferenciační síle faktorů z oblasti zaměstnání. Právě v těchto ukazatelích jsou ve sledovaných zemích odlišnosti, a přesto konflikt mezi rodinou a zaměstnáním v nich není až tak rozdílný. Napětí mezi rodinou a zaměstnáním totiž řeší ti jedinci (hlavně ženy), kteří jsou zaměstnáni(y) a současně pečují o (malé) děti. Pak ale vzniká jiná situace ve Francii, kde i matky malých dětí nastupují do zaměstnání, zatímco v ČR si vybírají ženy dlouhou rodičovskou dovolenou a zaměstnány jsou až při péči o relativně starší dětí. V Gruzii dokonce zůstávají v domácnosti i matky ještě starších dětí (tabulka 16.2). Svou roli jistě sehrává, zde neanalyzovaná míra nezaměstnanosti, která snižuje svobodu volby žádoucího zaměstnání.

Tab. 16.2 – Socioekonomické postavení žen ve věku 25–54 let (sloupcové četnosti v %)

Ukazatele	Země						
	Francie	Nizozem-sko	Německo	Maďarsko	ČR	Bulharsko	Gruzie
Zaměstnané	73,5	72,2	64,3	66,3	68,6	68,4	40,0
Nezaměstnané	8,9	6,8	9,3	5,6	9,3	19,8	14,1
Mateřská nebo rodičovská dovolená	3,5	0,1	5,5	11,7	13,7	1,5	0,1
V domácnosti	9,2	9,5	16,6	3,5	1,8	8,8	44,1
Ostatní	4,8	11,4	4,3	12,9	6,6	1,5	1,6

Pramen: Databáze GGS; CN = 0,33 na hladině významnosti 0,001.

Míra zaměstnanosti žen je ve Francii nejvyšší ze sledovaných zemí, její vliv jako důležitého externího faktoru je však nutné posuzovat v dalších souvislostech, jako je např. podíl částečných úvazků a rozsah průměrné pracovní doby. Zatímco první ukazatel je ve Francii podle dat EQLS

[5] Podle J. Edlunda použití těchto indikátorů v modelu zvýrazňuje fakt, že genderová podmíněnost harmonizace rodiny a zaměstnání je silnější v zemích postrádajících (explicitní) rodinnou politiku.

[6] Tam, kde ženy častěji volí zaměstnání na částečný úvazek, vykazuje konflikt rodiny a zaměstnání menší genderové rozdíly.

2007 nejvyšší (30 %), druhý naopak nejnižší (34,4 hodiny týdně). Francouzské ženy-matky disponují relativně největším rozsahem času pro neplacenou práci v domácnosti a rodině. Ženy v Bulharsku jsou na tom z tohoto hlediska nejhůře (2 % částečných úvazků a 40,9 hodin). Ženy v ČR mají blíže k situaci v Bulharsku (8 % částečných úvazků a 38,7 hodin).

Obr. 16.3 – Rozdělení domácích povinností (průměrný počet činností ze 7 celkem)

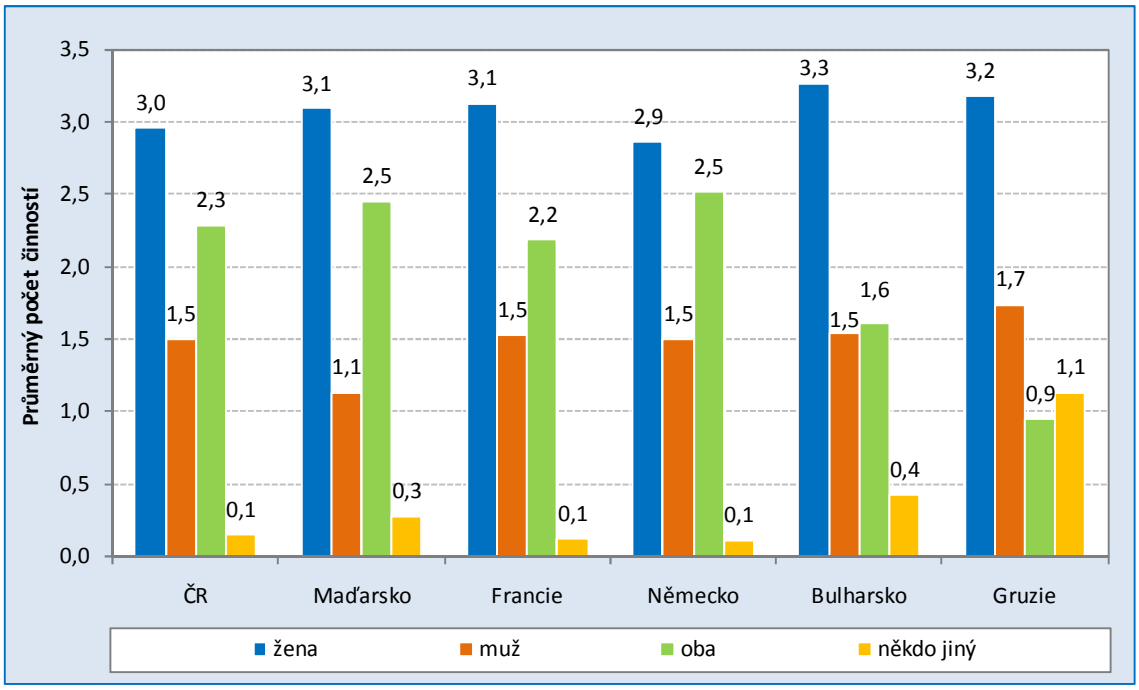

Pramen: Databáze GGS.

Sledované země se odlišují i v míře partnerské dělby práce (obr. 16.3), což lze chápat jako indikátor modernity i sociokulturního kontextu řešení vztahu rodiny a zaměstnání. Zde nacházíme vyšší míru korespondence mezi odlišnostmi partnerské dělby práce a rozdíly ve zvládání rodiny a zaměstnání. Přitom se ukazuje nesoulad mezi dělbou a její reflexí, což je důležité pro prožívání kombinace rodiny a zaměstnání – viz výše uvedený odkaz na práci od R. Crompton a C. Lyonette (2006). Podíl žen, stěžujících si na nespravedlivé zatížení domácími pracemi, byl v datech EQLS 2007 v ČR 22%, zatímco ve Francii 68%, v Bulharsku 38%[7].

Přitom týdenní čas (hodiny) neplacené práce činil u lidí zaměstnaných v ČR podstatně více (60 hodin) než ve Francii (50) či Bulharsku (49). Jakkoliv je zřejmý a logický vliv externích podmínek na úspěšnost harmonizace rodiny a zaměstnání, stejně jako na míru porodnosti, jež je úspěšností slaďování do jisté míry podmíněna, reálně tyto vlivy působí zprostředkovaně přes jejich reflexi individui. Ta je založena na tradicích i aktuální situací formovaných postojích a na individuálních zkušenostech.

[7] Nejméně si „stěžovaly“ ženy ve Finsku (15 %) a v Dánsku (16 %), nejvíce v Lucembursku (73 %).

Závěry

Uvedená zjištění spíš otevírají další témata, než aby odpovídala na předložené otázky. Jedno z možných vysvětlení relativně vysokého podílu Čechů uspokojivě hodnotících své možnosti nacházet rovnováhu mezi rodinou a zaměstnáním je to, že ženy zůstávají s malými dětmi déle doma jako důsledek poměrně dlouhé rodičovské dovolené, a tedy nejsou zachyceny mezi lidmi řešícími problém slaďování těchto sfér. Pokud tomu tak je, pak se jeví jako v(ý)hodné podporovat brzký nástup žen do zaměstnání pouze za předpokladu účinné podpory slaďování. Francouzská úspěšná rodinná (pronatalitní) politika výrazně podporuje zařízení denní péče o děti a Francouzky to využívají v kombinaci s částečnými úvazky. Vysokou porodnost ve Francii lze vysvětlit účinnou synergií externích a individuálních faktorů, mj. Francouzky plánují více dětí než ženy ve střední a jižní Evropě, vč. ČR (Gauthier, Philipov, 2008). Matky v ČR nejsou v mateřství podporovány explicitní pronatalitní politikou, ale ani nenarážejí na tak závažné ekonomické bariéry porodnosti, jako ženy v méně rozvinutých společnostech. Nicméně částečné úvazky jsou pro ně nevýhodné. České ženy s zdají se mít vysoký osobní potenciál pro kombinované zvládání rodičovských a profesních rolí, byť to může být nechtěnou reakcí na externí podmínky.

Obecně lze z uvedených dílčích poznatků dovodit, že role externích (strukturálních) a individuálních faktorů při kombinací rodinného a profesního života jako důležité determinanty rodinného chování jsou neoddělitelné a vzájemně závislé. Proto je při vytváření podmínek pro svobodnou volbu „rodičovské dráhy“ nutné skloubit různé politiky, mající explicitně nebo implicitně vliv na rodinné chování a životní podmínky rodin. Současně je třeba formulovat a zavádět opatření těchto politik s ohledem na konkrétní kontext sociálně ekonomického rozvoje.

Literatura

CROMPTON, R., LYONETTE, C. 2006. Work-Life ‘Balance’ in Europe. *Acta Sociologica*, 49 (4), s. 379–393.

EDLUND, J. 2007. The Work Family Sqeeze: Conflicting Demands of Paid and Unpaid work among Working Couples in 29 Countries. *International Journal of Comparative Soiciology* 48 (6), s. 451–480.

ESPING-ANDERSEN, G. 2002. *Why We Need a New Welfare State*. New York, Oxford: University Press.

GAUTHIER, A. H., PHILIPOV, D. 2008. Can policies enhance fertility in Europe? In *Vienna Yearbook of Population Research* , s. 1–16. Vienna Institute of Demography.

GERSHUNY, J. 2003. Time, through the Lifecourse, in the Family. *Working Papers of the Institute for Social and Economic Research*, paper 2003–3. Colchester: University of Essex.

HABERLOVÁ, V., TUČEK, M. 2002. *Komplexní analýza sociálně ekonomické situace rodin v České republice a návrhy na prorodinná opatření: Závěrečná zpráva řešení projektu*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, STEM.

KOCOURKOVÁ, J. 2006. Proč a jaká rodinná politika v ČR. In Kocourková, J., Rabušic, L. (eds.). *Sňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný?*, s. 139–158, Praha: UK PřF.

Second European Quality of Life Survey. 2009. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, (EQLS 2007).

Vienna Yearbook of Population Research. 2008. Vienna Institute of Demography.

Databáze GGS: Genarations and Gender Survey. Mezinárodní longituninální výzkum v rámci programu PAU-UNECE.

Autor

PhDr. Věra Kuchařová, CSc.

Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v.v.i.
Palackého nám. 4
128 01 Praha 2
e-mail: vera.kucharova@vupsv.cz